

פרק ד

החייאת הדיבור העברי בארץ ישראל

1. העברית כלשון הוראה בתקופת העלייה הראשונה

עם בואה של העלייה הראשונה (1881–1903) נפתחה תקופה חדשה בחיי היישוב היהודי בארץ ישראל.¹ לאחר הפרעות שפרצו בדרום רוסיה באביב 1881 ("סופות בנגב")² זכו רעיון שיבת ציון וחזון הגאולה לתומכים ברוסיה וברומניה, ואלפי מהגרים יהודים סטו מזרם ההגירה ההמוני שעשה דרכו מערבה, בראש ובראשונה לארצות הברית, והחליטו להגיע לארץ ישראל.³ היוזמה להגשמת החזון שהפך למניע רעיוני באה מן האגודות המאורגנות הראשונות של חובבי ציון, שדגלו ברעיון ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל.

העלייה הראשונה, שהביאה לארץ 25–30 אלף איש בשני גלים (1882–1884, 1890–1891),⁴ כללה שני מרכיבים עיקריים: מכאן יוצאי החברה המסורתית, בעלי זיקה מסורתית לארץ האבות, ומכאן משכילים עברים חילונים, בעלי זיקה לאומית מודרנית ליישוב ארץ ישראל.⁵ קבוצה לעצמה בקרב העולים הראשונים הייתה חבורת הצעירים הקטנה של אגודת ביל"ו, שהייתה החטיבה האידאית והמגובשת ביותר באגודות חובבי ציון. זו ביקשה לפתח בארץ חיי עבודה ממש, כפועלים, וחתרה לפתח בה גם פעולה מדינית.⁶ בתקופת העלייה הראשונה הוקמו בארץ המושבות החקלאיות הראשונות,⁷ נתחולל

* פרסום ראשון: "החייאת הדיבור העברי", משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, בעריכת מ' בר-אשר וח"א כהן, ירושלים תש"ע, עמ' 525–544.

1. ראו אליאב, ייחודה, עמ' ט; אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 16, 20.
2. ראו קלוזנר, בהתעורר עם, עמ' 91–92.
3. ראו שם, עמ' 202–226; אליאב, ייחודה, עמ' יג; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 279.
4. ראו אליאב, ייחודה, עמ' יא; אבן-שושן, תנועת הפועלים, עמ' 24–25; אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 13.
5. ראו אטינגר וברטל, שורשי היישוב, עמ' 3–4; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 279–280, 282. לא מעטים משומרי המסורת שהתיישבו במושבות הזדהו עם הרעיון הלאומי; ראו קניאל, המשך ותמורה, עמ' 38–39.
6. על אגודת ביל"ו ראו אליאב, א"י ויישובה, עמ' 289; ברסלבסקי, תנועת הפועלים, עמ' 29–36; קלוזנר, בהתעורר עם, עמ' 167–170.
7. ראו קלוזנר, בהתעורר עם, עמ' 409–412; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 283; אטינגר וברטל, שורשי היישוב, עמ' 14, 17, 19; אהרנסון, שלבים, עמ' 26–32. בסוף תקופת העלייה הראשונה, ב-1904,

מפנה עמוק ביישוב העירוני בירושלים⁸ ונוצר מוקד יהודי חדש ביפו, שהפך למרכז ארגוני וחברתי של היישוב החדש.⁹ בכך נוצקו היסודות הכלכליים והחברתיים לתחייה הלאומית. שתי קבוצות קטנות שהיו מנושאות הדגל של הרעיון הלאומי המודרני – קבוצת מורים חלוצים מאנשי העלייה הראשונה וחבורת משכילים ירושלמים מבני היישוב החדש ומיוצאי היישוב הישן – היו יוזמות הדיבור העברי בארץ והמפיצות הראשונות שלו. עדויות רבות יוצאות ללמד כי חיל החלוץ הזה ניזון מרעיון הלאומיות של בן-יהודה, אשר כרך את תחיית הדיבור העברי עם תחיית האומה בארצה. קבוצות אלו אף הושפעו במישורין מאישיותו של בן-יהודה ומפעולותיו להגשמת רעיון התחייה העברית. המורים העברים כמושבות העלייה הראשונה, שהיו חדורי הכרה בתחייה הלאומית, ראו בהוראה אמצעי עיקרי – לצד עבודת האדמה – לכניית חברה חדשה. הם הקדישו מאמצים רבים להגשמת אידיאל החינוך העברי הלאומי בארץ על ידי גיבוש בתי ספר יסודיים וגני ילדים עבריים (להבדיל מבתי הספר היהודיים), שחרתו על דגלם את ההזדהות עם השאיפות הלאומיות. בד בבד העמידו המורים הראשונים כמושבות – כיחידים אידיאליסטים שנדבקו ברעיון התחייה הלשונית ושראו בבן-יהודה את מנהיגם הרוחני – את החייאת הדיבור העברי במוקד האידאולוגיה של החינוך הלאומי, והחלו במאבק להשלטת העברית כלשון הוראה בלעדית¹⁰ וכלשון דיבור יחידה בבתי הספר היסודיים.¹¹

בית הספר העברי הראשון החל לפעול בראשון לציון בשנת הלימודים תרמ"ח.¹² דוד יודילוביץ, מבאי ביתו ומחסידיו של בן-יהודה, הנהיג שם לראשונה – בעידודו של מנהל בית הספר מרדכי לובמן¹³ – את העברית כלשון הוראה ולימוד,¹⁴ והסתייע לשם

- כלל מפעל ההתיישבות החקלאית 28 יישובים, אשר מנו כחמשת אלפים נפש; ראו אליאב, ייחודה, עמ' ט; אהרנסון, שם, עמ' 82.
8. ראו אליאב, א"י ויישובה, עמ' 322. על הגרעין הירושלמי של היישוב החדש ראו קניאל, ראשית צמיחתו.
9. ראו קרק, עלייתה של יפו; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 313–314; ברסלבסקי, תנועת הפועלים, עמ' 56–57.
10. על התפקיד המרכזי של מערכת החינוך בתהליך התחייה, על תפיסת העברית כסמל לקוממיות הלאומית בעיני המורים העברים הראשונים ועל תרומתם כיחידים אידיאליסטים לתחייה העברית ראו ולק, צמיחת החינוך, עמ' 407, 425; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 404–407; בר-אדון, הניב הגלילי, עמ' 120; בר-אדון, האמהות המייסדות, עמ' 7; בן-דוד, חינוך לאומי, טורים 705–709; הרמתי, ראשית החינוך, עמ' 161–205; ניר, תפקידם, עמ' 107–108; לקט, עמ' 92–93; כרמי, עם אחד, עמ' 121–129.
11. ראו בן-דוד, חינוך לאומי, טור 706; עזריהו, החינוך העברי, עמ' 57, 63; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 402. לדעת בר-אדון (הניב הגלילי, עמ' 120) לפחות מקצת המורים הראשונים נטלו את היוזמה להחייאת הדיבור העברי בבתי הספר מאליהם, בהשראת האידיאליים של תנועת חיבת ציון, ולא בהשפעתם של מאמרי בן-יהודה.
12. ראו עזריהו, החינוך העברי, עמ' 64; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 400. בתי הספר הראשונים נוסדו בארץ ישראל באמצע המאה התשע-עשרה היו מוסדות חינוך יהודיים ששלטו בהם לשונות זרות; ראו עזריהו, שם, עמ' 60–61; אליאב, שם, עמ' 393–395.
13. ראו ולק, צמיחת החינוך, עמ' 420; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 404.
14. ראו ולק, צמיחת החינוך, עמ' 418; אורנן, לתולדות התחייה, עמ' 83.

כך בספרי לימוד שחוכרו במיוחד בעברית.¹⁵ בתי ספר עבריים נוספים הוקמו במהלך שנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה גם במושבות האחרות,¹⁶ וכן ביפו, ששימשה כאמור מרכז חברתי ליישוב היהודי החדש.¹⁷ גם בבתי הספר הפילנתרופיים בירושלים הושקעו מאמצים, בעידוד מנהליהם, לשלב את העברית כלשון הוראה בחלק מן הלימודים וכלשון דיבור נוספת.¹⁸ בשנת 1908 בא לידי גמר תהליך החדרת העברית כלשון הוראה במושבות.¹⁹

אף שרבים מן המורים העברים הראשונים התקשו בדיבור שוטף,²⁰ הם הכניסו לבתי הספר את הוראת העברית כלשון חיה וטבעית ("עברית בעברית"),²¹ הקנו לתלמידיהם יכולת דיבור בעברית,²² ולאחר מכן יצאו ללמד את כל שאר המקצועות העבריים והכלליים בעברית.²³ אף הם דחפו את התלמידים לדבר עברית בהפסקות ולאחר שעות הלימוד.²⁴ בכך הכשירו המורים העברים הלאומיים את ילדי הדור הראשון של בני העלייה הראשונה לדבר עברית, גם בינם לבין עצמם מחוץ לכותלי בית הספר, ועשרים שנים לערך לאחר המועד שתולים בו את התחייה העברית ה"רשמית" (1882) נהייתה העברית ללשון הדיבור העיקרית, אף כי לא היחידה, של רוב תלמידי בתי הספר העבריים במושבות (לצד היידיש או הרוסית בחוג המשפחה).²⁵ משהחלו להצטרף לחברה הבוגרת, תלמידים אלה, הדוברים הלא-ילידים של העברית, הם שהיוו את נקודת ההתחלה של תהליך הפיכת העברית ללשון ילידית.²⁶

לאחר שנוסד בית הספר העברי נוצר הצורך גם בגן ילדים, שמלבד תפקידו החינוכי

15. ראו אליאב, א"י ויישובה, עמ' 403.
16. ראו שם, עמ' 404.
17. ראו שם, עמ' 407; קרק, עלייתה של יפו, עמ' 312–315; עזריהו, החינוך העברי, עמ' 65–66.
18. ראו קניאל, ראשית צמיחתו, עמ' 331; קלוזנר, בדרכי ציון, עמ' 380; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 392–396.
19. ראו אליאב, א"י ויישובה, עמ' 408.
20. ראו הרמתי, עברית, עמ' 149–150.
21. ראו ולק, צמיחת החינוך, עמ' 418–419; הרמתי, עברית, עמ' 183; הרמתי, שלושה מורים. את הניסיון הראשון להורות עברית בעברית עשה בן-יהודה בחודשי ההוראה המעטים שלו בשנת 1883 בבית הספר של כל ישראל חברים בירושלים ("תורה ומלאכה"), בהשראת מנהלו נסים בכר; ראו פלמן, תרומתו של ב"י, עמ' 91–92; ולק, שם, עמ' 409; קניאל, ראשית צמיחתו, עמ' 331.
22. ראו הרמתי, שלושה מורים, עמ' 193.
23. ראו שם, עמ' 148, 152, 187; ולק, צמיחת החינוך, עמ' 410, 419–420; עזריהו, החינוך העברי, עמ' 62–64; קניאל, ראשית צמיחתו, עמ' 332.
24. ראו הרמתי, עברית, עמ' 145–153; קניאל, ראשית צמיחתו, עמ' 332; בר-אדון, האמהות המייסדות, עמ' 7.
25. ראו צמח, אספו ידיכם, עמ' 164; אורנן, לתולדות התחייה, עמ' 83; אראל, מבוא, עמ' 187; הרמתי, עברית, עמ' 193.
26. ראו רבין, תחייה, עמ' 34; בר-אדון, תכנון לשון, עמ' 7–8; ספולסקי, רהיזטליזציה, עמ' 141; אראל, מבוא, עמ' 187.

הכללי ישים לו למטרה להשגיר כפי הילדים את הלשון העברית כלשון חיה. גן הילדים העברי הראשון נוסד בראשון לציון בשנת 1898, ומסוף תקופת העלייה הראשונה נפוצו גני ילדים עבריים ברוב המושבות וביישוב העירוני החדש.²⁷ גן הילדים, שבו יכלו הילדים הקטנים לקלוט רק דיבור עברי בכל פעילויותיהם במהלך כל השבוע, סייע לבית הספר העברי לשחרר את הילדים מן היידיש או מן הרוסית ולהפוך את העברית ללשון דיבורם העיקרית.²⁸

2. הוויכוח על תחומי ההוראה בעברית

ציבור המורים הלאומיים שפעל במושבות, בירושלים וכיפו התארגן לראשונה באוקטובר 1891 כארגון ציבורי שמטרתו לקדם את החינוך העברי-לאומי בארץ ישראל.²⁹ במרכז דיוניה של "אספת המורים העברים בארץ ישראל", שפעלה ארבע שנים והתפרקה, עמדה שאלת הנהגת העברית כלשון הוראה וכלשון דיבור בבתי הספר. בוועידה הרביעית שלה, שהתקיימה בינואר 1892, החליטה אספת המורים בהסכמה מלאה כי המקצועות תנ"ך, תולדות עם ישראל, היסטוריה כללית ודקדוק יילמדו "הכל בעברית".³⁰ לעומת זאת, על השאלה אם יש מקום להנהיג לימודי מדעים בעברית התנהל ויכוח נוקב. ראש המתנגדים היה א"ל גורדון, שלימד עברית בעברית בבית הספר בפתח תקווה:³¹

וגם החכמות הכלליות לא נוכל להכניס בבתי-הספר בלשון עברית כי אם בלשונות החיים, יען כי חסרים לנו שמות רבים על כל חכמות הכימיה והטבע ועוד. וגם עוד דבר, שהמורה בעצמו אינו מורגל בלשון עבר בדיבור, ואם לא יספיק הדיבור אשר בפיו לבאר לתלמידיו בלשון רחבה כל דבר חכמה וחכמה אזי לא תבוא החכמה בלב התלמיד בשלמותה, כי אם ברעיונות מקוטעים. על-כן עלינו, לפי דעתי, ללמד בעברית רק הלשון, אך לא החכמות. את המדעים נלמד באיזה לשון חיה שתהיה, אשר בה ספרים רבים לתכלית זאת.

כל שאר המשתתפים בדיון (יהודה גרזובסקי-גור וברוך חומה מעקרונ, מרדכי לובמן מראשון לציון, יצחק הורביץ מזיכרון יעקב וישראל בלקינד מיפו) חלקו על גורדון.³² את

27. ראו בן-דוד, חינוך לאומי, טור 716; קניאל, ראשית צמיחתו, עמ' 332; אייזנשטרט, שפתנו, עמ' 44-42.

28. ראו סמילנסקי, פרקים, עמ' 122; הרמתי, ראשית החינוך, עמ' 206-209; הרמתי, תחיית הדיבור, עמ' 437; בראדון, האמהות המייסדות, עמ' 15-16; כרמי, עם אחד, עמ' 129-130; ניר, תפקידם, עמ' 109.

29. ראו ולק, צמיחת החינוך, עמ' 425; בן-דוד, חינוך לאומי, טור 710; כרמי, עם אחד, עמ' 96-97, 116 הערה 12.

30. ראו יודילוביץ, זכרונות, עמ' 153.

31. שם, עמ' 151 (= לקט, עמ' 94-95).

32. ראו לקט, עמ' 95-96.

התמיכה הנלהבת ביותר בהוראה בעברית גם במקצועות המדעים הביע דוד יודילוביץ, וכה אמר:³³

הרעיון להחיות את הלשון העברית ולעשותה לשפה מדוברת ראוי והגון עתה להתבונן אליו במקום הזה ביתר שאת: כיום הזה אין לישראל לא בתי משפט, בתי-עם ובתי ממשלה [...] לא ארץ ולא מקום מסחר על כדור הארץ, אשר נוכל להראות עליו כי שם נשתמש בלשון שלנו, שנתפתח ונתמיד בדבר [...] למען נתרגל בה, שתהיה בפנינו ללשון המדוברת. כל אלה אין לנו; ומקום לדבר בלשוננו על-פי הניסיון היומי אין לנו; אך פינה קטנה אחת, מקום לא גדול אחד נשאר לנו, אשר בו התקווה, בו כל מבטחנו, כי ממנו תצא הלשון והייתה למדוברת בפיות בני ישראל ובנותיו, והם המה אשר יוכלו אח"כ להביאה אל השוק, אל המסחר, אל בית העם ואל דרך החיים; המקום הזה הוא בית הספר [...] ואם גם בבית הזה נגביל זכויות הלשון, נבריה בעדה דלתות, נציב לה גבולים, המדעים נרחיק ממנה, מפני הדיבור נפחד [...] אזי לשווא כל עמלנו, והחיה כל נחיה את לשוננו!

בהחלטה שנתקבלה בעקבות הדיון אומנם נקבע כי המקצועות תולדות הטבע (החי, הרום והצומח), פיזיקה, כימיה, גאוגרפיה וחשבון יילמדו בעברית;³⁴ אך השמטת המילה "הכל" מלשון ההחלטה מרמזת כי במקצועות המדעים הותר למורים להסתייע בלשונות זרות.

3. עדויות על מצב העברית בתקופת העלייה הראשונה

למרות מאמצי המורים העברים לעודד ולהפיץ את הדיבור העברי גם בקרב הורי התלמידים³⁵ ובקרב שאר המתבגרים במושבות, ואף על פי שילדי הגנים העבריים ותלמידי בתי הספר היסודיים העבריים במושבות הביאו את הדיבור העברי לבתי הוריהם,³⁶ הוסיפו מתיישבי העלייה הראשונה בכל המושבות לדבר יידיש.³⁷ אפילו המורים דיברו בביתם יידיש או רוסיית.³⁸ העברית כבשה אפוא את בתי הספר במושבות, אך במשך כל תקופת העלייה הראשונה לא הפכה להיות לשון דיבור עיקרית במושבות.³⁹

33. יודילוביץ, זכרונות, עמ' 152 (= לקט, עמ' 95); ועיינו הרשב, מסה, עמ' 12.

34. ראו יודילוביץ, זכרונות, עמ' 153.

35. בשנים הראשונות התנגדו ההורים במושבות להכנסת העברית לבתי הספר כלשון הוראה וכלשון דיבור חיה והעדיפו לשון אירופית שתוכל לסייע לבניהם במציאת מקומות פרנסה הולמים; ראו לך, צמיחת החינוך, עמ' 421.

36. ראו הרמתי, תחיית הדיבור, עמ' 437–441; בר-אדון, תכנון לשון, עמ' 7–8, 11; אראל, מבוא, עמ' 190.

37. ראו בר-אדון, תרומתה, עמ' 64, 65, 68; סמילנסקי, פרקים, עמ' 174.

38. ראו צמח, אספו ידיכם, עמ' 163; בר-אדון, האמהות המייסדות, עמ' 7.

39. על יסוד עדויות אחדות טען הרמתי (עברית, עמ' 194–195) כי בעקבות פעילותם של מורים רבים שהפיצו את הדיבור העברי גם בקרב המתבגרים והמבוגרים נוצרו במושבות רבות (ובמידת מה גם בערים), לקראת סוף תקופת העלייה הראשונה, "איים" של דוברי עברית מחוץ לתחומי בתי הספר.

ברו"ח מיוחד על מצב היישוב היהודי בארץ, וכייחוד במושבות, שכתב ליאו מוצקין ב-1898 בעבור הקונגרס הציוני השני,⁴⁰ כלולה גם סקירה קצרה על מצב העברית.⁴¹ מן הסקירה עולה כי הניסיון להשליט בארץ את העברית כלשון דיבור יחידה לא עלה יפה: "חמישים אלף היהודים היושבים בארץ עדיין משתמשים בלשונות שונות כמו האידיש, שפניולית, ערבית, גרמנית, צרפתית, רוסית, הונגרית ועוד". עם זאת נתבסס הדיבור העברי בפיהם של תלמידי בתי הספר היסודיים בעת שהותם בין כותלי בית הספר, אבל "רק במקומות מועטים גם בזמן המשחק ולפעמים גם בחיי יום-יום". את סקירתו הפסימית חתם מוצקין בהבעת תקווה כי "במשך הזמן תפשט העברית בארץ כלשון שימוש כללית".⁴²

סיכום מעודד יותר על תפוצת הדיבור העברי במושבות העלייה הראשונה מסר אליעזר בן-יהודה בשנת 1902, וזה לשונו:⁴³

חרף כל המעצורים וכל המכשולים על הדרך המלא תחתים, הדיבור העברי מתקדם ומתגבר מיום ליום וכובש לו יותר ויותר מקום. בתנועה זו הולכות המושבות שלנו בראש, וזה אות לכוח החיים הלאומיים אשר בהן [...] בתי-הספר במושבות הללו המה המקדשים שלנו [...] בנים ובנות מדברים עתה עברית בכל המושבות שלנו. כל המורים מעידים על זה וכל העוברים דרך המושבות מקיימים ומאשרים את העדות הזאת.

על מצב ידיעת העברית במושבה נס ציונה בשלהי תקופת העלייה הראשונה כתב איש המושבה אפרים קומרוב בסקירתו על החינוך במושבה (בעיתון המאסף של הצפירה), וזה לשונו:⁴⁴

השפה השלטת כפי האנשים הגדולים היא ז'רגון [יידיש]; הצעירים והצעירות [בוגרי בית הספר הראשון, שנוסד בשנת 1891] נותנים היתרון לעברית. כמעט כל בני המושבה יודעי ספר, והעתות הפנויות מעבודה מקדישים הרוב לקריאת ספרים ועיתונים בשפות שונות.⁴⁵

40. מוצקין, היהודים בא"י.

41. שם, עמ' 46. ראו גם עמית, לקראת תרס"ד, עמ' 17–27.

42. עמית (שם, עמ' 26–27) ציין כי מוצקין התעלם לחלוטין בדיווחו מפעולתם של בן-יהודה וחבריו הירושלמים, פעילי תחיית הדיבור העברי.

43. בן-יהודה, הולך ובא, עמ' 239.

44. א' חשביה, נס-ציונה: עיר עם לב של מושבה (תרמ"ג–תשס"ג), נס-ציונה תשס"ג, עמ' 42.

45. לעדויות ולדיווחים נוספים של אנשי הארץ ומבקרים מחו"ל על ההתקדמות וההישגים בהקניית הדיבור העברי ובהפצתו בבתי הספר במושבות ובערים בתקופת העלייה הראשונה ראו הרמתי, ערבית, עמ' 182–190 (להערכת העדויות ראו שם, עמ' 191–193); הרמתי, תחיית הדיבור, עמ' 441–443; עמית, לקראת תרס"ד, עמ' 44–47.

4. החבורה הירושלמית

עוד קודם שנתגבש החינוך העברי במושבות החדשות יצרה חבורה של משכילים לאומיים בירושלים, חלקם יוצאי היישוב הישן, גרעין קטן של דוברי עברית – על כל פנים בדיבור חלקי.⁴⁶ בראש החבורה הירושלמית עמד אליעזר בן-יהודה, שהקדיש את כל מרצו ועיתותיו לקידום הרעיון של תחיית העברית בדיבור ולהגשמתו.⁴⁷ ואולם לא כל משכילי ירושלים, שמנו כמה עשרות פעילים ואוהדים, היו בעלי רוח לאומית מובהקת. גישתם המתונה של רוב המשכילים הירושלמים, כמו גם המציאות החברתית בעיר וההתנגדות הפעילה של הממסד העירוני ושל חוגים נרחבים בה מן היישוב הישן לרוחות חדשות, ליזמות חברתיות חדשניות ולחינוך מודרני, צמצמו במידה רבה את אפשרות הפעולה של בן-יהודה ועמיתיו הלאומיים להפצת השכלה בעלת צביון לאומי.⁴⁸ ממילא הגבילו גורמים אלו גם את המאבק למען החייאת הדיבור העברי והפצתו בבית וברחוב, מאבק שהיה בעל מטרות לאומיות-מודרניות מובהקות. אפילו אצל רוב משכילי ירושלים לא הייתה אפוא העברית ללשון הבית והמשפחה.⁴⁹

5. תרומתם של בני העלייה השנייה

להתחלה מחודשת ולהתעצמות זכתה תחיית העברית כלשון דיבור בימי העלייה השנייה (1904–1914),⁵⁰ שהביאה לארץ כ-35 אלף איש⁵¹ ופתחה עידן חדש בתולדות היישוב היהודי בארץ.

העלייה השנייה לא הייתה עלייה מאורגנת אלא עלייה של יחידים וקבוצות קטנטנות, אבל היא התייחדה מבחינה סוציולוגית-אידאולוגית בזכות קבוצה אחת של כאלפיים צעירים שספגו בגולה רעיונות לאומיים וסוציאליסטיים.⁵² צעירים אלו עלו ארצה במטרה ברורה להיות בה פועלים ובעיקר לעסוק בעבודה חקלאית. עם הגיעם לארץ

46. ראו בר-אדון, האמהות המייסדות, עמ' 7–8; נהיר, הקפיצה הגדולה, עמ' 289, 291; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 54. על המשכילים הירושלמים בתקופת העלייה הראשונה ועל פעילותם להפצת ההשכלה ראו קניאל, ראשית צמיחתו, עמ' 323–332.

47. ראו פלמן, התחייה, עמ' 18–26, 36–93; בר-אשר, העברית החדשה, עמ' 205–206.

48. ראו קניאל, ראשית צמיחתו, עמ' 332.

49. ראו אייזנשטדט, שפתנו, עמ' 41–44; פלמן, תרומתו של ב"י, עמ' 89, 94.

50. ראו הרשב, מסה, עמ' 12, 21.

51. ראו אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 11, 13, 116.

52. על התגבשות התפיסה הציונית-סוציאליסטית בעולם היהודי בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים ראו זעירא, קרועים אנו, עמ' 24–26. המחקר ההיסטורי, ובעקבותיו חקר מדעי החברה, התמקדו בקבוצה האידאולוגית הקטנה של צעירי העלייה השנייה (הפועלים) וראו בה את המייצגת של העלייה השנייה כולה, בהתעלם מרוב המהגרים שהגיעו לארץ בתקופת העלייה השנייה; ראו זעירא, שם, עמ' 16, 31, 34. על המקורות החברתיים והרעיוניים של חלוצי העלייה השנייה ראו אייזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 12–13; אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 27.

הם התארגנו פוליטית במסגרת תנועת הפועלים הארץ-ישראלית וחתרו לשנות את פני ההתיישבות החקלאית בארץ, אשר ייצגה את רעיון התחייה הלאומית, היינו את הרעיון הציוני, ולהציע חלופה לדרכם של אנשי העלייה הראשונה.⁵³

במטענם האידאולוגי של צעירי העלייה השנייה נשתלב רעיון "כיבוש הלשון העברית"⁵⁴ עם רעיונות העבודה העברית ("כיבוש העבודה")⁵⁵ וההתיישבות השיתופית ("כיבוש הקרקע")⁵⁶ ועם עקרון ההגשמה העצמית.⁵⁷ מיום בואם ארצה קיבלו עליהם בני קבוצה זו להנהיג את הדיבור העברי בחיק משפחתם, במקומות עבודתם ובמקומות הציבוריים – כל זאת מתוך שאיפתם ומאבקם לכינון התרבות החלוצית החדשה.

למאמצים להחייאת הדיבור העברי ולהפצתו בהיקף ארצי⁵⁸ נרתמו בימי העלייה השנייה מורים עברים חדשים, בעלי הכשרה פדגוגית וניסיון בהוראה, והם פעלו גם בקרב מבוגרים.⁵⁹ אל המורים, שרבים מהם התיישבו בעיר ולא בכפר, הצטרפו במאמציהם אלה מנהיגי הפוליטיים והרוחניים של תנועת העבודה הארץ-ישראלית לפלגיה,⁶⁰ אשר קראו לעשות את העברית "לשפת החיים ככל היקפם" (בניסוחו של דוד בן-גוריון).⁶¹ הלהט האידאולוגי של חלוצי העלייה השנייה לדבר עברית⁶² והפעילות התרבותית והפוליטית-אידאולוגית להנחלת העברית לציבור הפועלים האיזו את זניחת היידיש, לשון האם של רוב העולים, והגבירו את השימוש היום-יומי בעברית כלשון דיבור עיקרית.⁶³ מתוך כך הלכה העברית והפכה מלשונם של יחידים, שדיברו בה שלא בדרך

53. ראו אליאב, א"י ויישובה, עמ' 335–336; אבן-שושן, תנועת הפועלים, עמ' 61, 63, 73, 80–81; גורני וגרינברג, תנועת העבודה, עמ' 49, 55–58; זעירא, קרועים אנו, עמ' 37–42; אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 26.

54. ראו אייזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 13–14; גורני וגרינברג, תנועת העבודה, עמ' 70–71; לבני, כובשי לשון, עמ' 270.

55. ראו גורני וגרינברג, תנועת העבודה, עמ' 64–66; אבן-שושן, תנועת הפועלים, עמ' 75, 80; אליאב, א"י ויישובה, עמ' 341–347; זעירא, קרועים אנו, עמ' 38–39. לדעת הרשב (מסה, עמ' 25) שם התואר "עברית" במושגים כגון "עבודה עברית" ו"קרקע עברית" עומד בניגוד לתואר "יהודי", שנפתס כמציין את הרוחניות הגלותית.

56. על רעיון ההתיישבות על בסיס שיתופי ראו גורני וגרינברג, תנועת העבודה, עמ' 66–69.

57. על ההגשמה העצמית ראו זעירא, קרועים אנו, עמ' 40.

58. על התעוררותה של הפצת הדיבור העברי במושבות בתחילת ימי העלייה השנייה ראו הרמתי, לויים, עמ' 175–176.

59. ראו הרמתי, עברית, עמ' 196; הרמתי, ראשית החינוך, עמ' 241; שור, הרב הלשון, עמ' 112–114.

60. ראו הרמתי, עברית, עמ' 133; הרמתי, לויים, עמ' 176, 189.

61. "בחג חצי היובל", דברים בעצרת חג חצי היובל לעלייה השנייה, פתח תקווה, י"ח בניסן תרפ"ט (מובא אצל גורני וגרינברג, תנועת העבודה, עמ' 81).

62. ראו רבין, תחיית הלשון, עמ' 131.

63. משה סמילנסקי, מאנשי העלייה השנייה, סיפר: "הראשון בין אנשי העלייה השנייה, שהלך בדרך בן-יהודה, היה הפועל החקלאי אלטמן. למן היום הראשון להופעתו במושבתנו [רחובות] דיבר אך ורק עברית"; ראו "פגישות ראשונות", ספר העלייה השנייה, בעריכת ב' חבס, תל אביב תש"ז, עמ' 695.

קבע, ללשון המונים; לשונה של תנועה רחבה, לשונה של חברה, הן כחיי המעשה הן כחיי הרוח שלה.⁶⁴

תרומתה הגדולה של העלייה השנייה לזמנה ולדורות הבאים, וגם זכותה הגדולה, היו בכך שכבר בימיה הראשונים הפקיעה את הדיבור העברי מתחומי בית הספר העברי ומחוגי הסופרים והמשכילים וממשפחת המשכיל הלאומי והעבירה אותו לרחוב, לשווקים, למקומות העבודה ולחיי הציבור. בכך יצרה לראשונה חברת דוברי עברית והניחה את היסוד להפיכתה של העברית ללשונו הלאומית של היישוב החדש.⁶⁵ את מהלך תחייתה המלאה של העברית סיכם יפה המדקדק והמורה יצחק לבני:⁶⁶

אגדה חיה זו מחכה לחוזה פייטן, אשר יגלמנה בשיר עלילה [...] בן שלוש מערכות. ראשונה תתאר מאבק יחיד, סמל העקשנות האידיאליסטית, כזו שדמות בן-יהודה מופיעה בה כיוזם. מערכה שנית תציג מלחמה, מלחמת המורה העברי לקביעת העברית כשפת הלימודים היחידה בבית-הספר, לכל דרגותיו. במערכה שלישית – כיבוש: מחנה חלוצי עבודה כובש את היישוב כולו בכפר ובעיר, בין המבוגרים בעיקר, לדיבור ולספר העברי, ללשון כולה כמות שהיא.

נתונים שנאספו במפקד האוכלוסין בשנים 1916–1918 מלמדים כי 40 אחוזים מיהודי ארץ ישראל שנפקדו היו דוברי עברית כלשון עיקרית. השאר, 60 אחוזים, דיברו לשונות אחרות (בעיקר יידיש וערבית).⁶⁷ ואולם הנתון המכריע העולה מן המפקד הזה הוא שבשלהי תקופת השלטון הטורקי בארץ רובו של הדור הצעיר במושבות ובתל אביב, 75 אחוזים, כבר דיבר עברית כלשון עיקרית.⁶⁸

64. ראו ברסלבסקי, תנועת הפועלים, עמ' 127, 133; בר-אדון, הניב הגלילי, עמ' 121; בר-אדון, האמהות המייסדות, עמ' 5–7; בר-אדון, תרומתה, עמ' 66; מורג, העברית החדשה, עמ' 75, 85; הרשב, מסה, עמ' 12, 37; הרמתי, עברית, עמ' 197–198; לבני, כובשי לשון, עמ' 270.

65. ראו ב' כצנלסון, "נס העלייה השנייה", דברים בעצרת חג חצי היובל לעלייה השנייה, פתח תקווה, י"ח בניסן תרפ"ט, כתיב ב' כצנלסון, ד, תל אביב תש"ו, עמ' 22–23; סמילנסקי, פרקים, עמ' 122, 174; צמח, אספו ידיכם, עמ' 164; בר-אדון, תרומתה, עמ' 70; בר-אדון, האמהות המייסדות, עמ' 18; גורני וגרינברג, תנועת העבודה, עמ' 74; הרמתי, לויים, עמ' 176–177; הרשב, מסה, עמ' 37, 48–49.

66. לבני, כובשי לשון, עמ' 265.

67. ראו בקי, תחיית הלשון, עמ' 67–68; שמליץ ובקי, העברית כלשון דיבור, עמ' 53. דוברי היידיש (בקרב האשכנזים) והערבית (בקרב הספרדים ועדות המזרח) היוו יחד כ-90 אחוזים מדוברי הלשונות הזרות (בקי, שם, עמ' 74; שמליץ ובקי, שם). בקי (שם, עמ' 69) ושמליץ ובקי (שם, עמ' 54) הניחו כי כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, היינו ב-1914, כ-40 אחוזים מן האוכלוסייה היהודית בארץ, שנאמדה בכ-85 אלף נפש, היו דוברי עברית כלשון עיקרית.

68. ראו בקי, תחיית הלשון, עמ' 67.